

KAPITTEL 6

Kjente helter og skjulte nettverk: SOE-organisasjonen Cheese og senderen på Helle ved Flekkefjord

Eivind Stø

Samfunnsforsker/ statsviter

Abstract: This is the story of *Cheese*, the intelligence and sabotage organisation that, after British initiative, was built around the radio transmitter at Helle in Flekkefjord in January 1941. *Cheese* was one of the first operations to come to Norway for the purpose of weakening Germany's military and economic capacity in the occupied country. The transmitter at Helle was the first SOE-operation to establish two-ways contact between Norway and the British and Norwegian authorities in London. For most of 1941, only one other SIS transmitter was active in Norway. In January 1942, Odd Starheim and Andreas Fasting were also the first SOE agents to be parachuted over Norway.

Cheese made early contacts with the organisation in Oslo which later became Milorg. *Cheese* had port-spies in Stavanger and Kristiansand and close contact with people in the oil companies and airports. In addition, the organisation had a well-functioning courier system from Oslo to Stavanger, and all routes led to Tor Njaa and then to Tomstad and Starheim at Helle. The heroes are known, but in this network, there are still many unknown names.

Cheese reported on the shipping traffic along the coast, the construction of German military facilities, the oil supplies in the country, the movement of military forces and the political development in the country. Two of these topics are presented here: the bombing of Sola airport and the preparation of operation Barbarossa.

Keywords: SOE, *Cheese*, radio transmission, military intelligence, Milorg

Innledning

Dette er et bidrag til historien om *Cheese*, etterretnings- og sabotasjeorganisasjonen som etter britisk initiativ ble bygget opp omkring radio-senderen på Helle ved Flekkefjord fra januar 1941. Da hadde de norske styrkene for lengst kapitulert for den tyske overmakta. Kongen og regjeringen Nygaardsvold hadde forlatt landet for å fortsette kampen for norsk sjølstendighet fra britisk jord. Europa var fanget i Hitlers grep, og de første forsøk på å løse dette grepet var tatt. *Cheese* var en av de første operasjonene som kom til Norge i den hensikt å svekke Tysklands militære og økonomiske kapasitet. *Cheese* ble utviklet til en permanent organisasjon, og SOE hadde store planer om hvordan dette brohodet på Sørlandet skulle utnyttes.

Tida var moden for en mer målrettet og organisert motstand mot den tyske okkupasjonen og Nasjonal Samlings forsøk på nyordning av det norske samfunnet. Det var i denne situasjonen Special Operation Executive (SOE), *Cheese* og Odd Starheim kom på banen. Starheim ble iland-satt fra en ubåt på Ullerøy øst for Farsund heilt i begynnelsen av januar 1941. Denne landingen ble det organisatoriske vendepunktet for motstandsarbeidet i Flekkefjord-distriktet, og etter hvert på hele Sørlandet. Det er denne SOE-operasjonen, med kodenavn *Cheese*, som vi skal følge fram til 1943 og 1944.

Vi vil nedenfor beskrive aktiviteten til *Cheese* i tidsrommet fra januar 1941 til sommeren 1943, da *Cheese*-senderne i praksis ikke fungerte lenger på grunn av arrestasjoner, flukt og logistiske problemer med senderne.

Vi vil konsentrere oss om tre temaer som viser bredden i organisasjonens virksomhet. Vi starter med organisasjonens rolle i bombingene av Sola flyplass våren 1941. Deretter presenterer vi etterretningsvirksomheten som forteller historien om opptrappingen til Tysklands angrep på Sovjetunionen i juni 1941, slik denne fant sted i Norge. Til slutt gjennomgår vi flydroppene som SOE gjennomførte i *Cheese*-land 1942–43. Avslutningsvis vil vi diskutere Gunvald Tomstads dobbeltspill som SOE-agent og NS-medlem.

Dette betyr at vi her ikke går inn på de mer spektakulære og kjente sidene ved virksomheten til *Cheese*. Dette gjelder jakten på de tyske slagskipet *Bismarck* i mai 1941, kapringen av *Galtesund* i mars 1942 og

deltakelsen i den store og tragiske SOE-operasjonen *Carhampton* i januar–mars 1943. Disse er grundig beskrevet andre steder (Hansson, 1965/1986; Hauge, 1955; Haugland, 2001).

Kapitlet bygger på den litteraturen som finnes om Cheese i ulike bøker, tidsskrifter og avisartikler, samt materiale som er gjort tilgjengelig fra norske og britiske arkiver. Olav Arild Abrahamsen har skrevet inn Cheese i Flekkefjords historie på en innsiktsfull måte, (Abrahamsen, 1987, s. 446–464) og Johannes Seland har beskrevet Cheese i både Farsunds (Seland, 1947) og Nes' historie (Seland, 1983). Han kjente stoffet godt fordi han var en del av Cheese-organisasjonen i over ett år. Starheims innsats er også framhevet i historien om kompani Linge, som er skrevet like etter krigen (Jensen et al., 1948). Den dramatiske historien til Cheese kjenner vi også fra *Mannen som stjal Galtesund* (Hauge, 1955) og i dokumentarromanen *Det største spillet* (Hansson, 1965/1986). Ragnar Ulstein har viet senderen på Helle betydelig plass i sin første bok om etterretnings-tjenesten i Norge under krigen (Ulstein, 1989). Magne Haugland har gitt ut to bøker om krigen på Sørlandet som begge har trukket inn elementer fra Cheese sine i historier, *I natt gjelder det* (Haugland, 2001) og *Dø om så det gjelder* (Haugland, 2019).

Felles for de fleste av de nevnte bidragene er at deres hovedfokus er på andre begivenheter og personer enn Cheese. I dette kapitlet er det Cheese som står i sentrum. Materiale som tidligere var hemmelighetsstemplet er nå frigjort, og mange av dokumentene er digitalisert. Dette øker tilgjengeligheten, og gjør det enklere og raskere å søke etter begivenheter og personer. Vi kan derfor gå i dybden på annen måte enn det som har vært mulig tidligere.

Metodiske grep

Vårt hovedgrep er å fortelle historien om Cheese på bakgrunn av historiske primærdata. Med dette mener vi dokumenter og annet materiale som stammer fra krigens dager, eller som er skrevet kort tid etter frigjøringa. Da var begivenhetene ferske og beskrivelsene dekket den enkeltes umiddelbare opplevelser. Hukommelsen hadde ikke blitt svekket, og de enkelte rapportørene hadde i langt mindre grad en egen agenda

med fortellingene, enn tilfellet ville vært 30–50 år seinere. Vi foretrekker Cheese-medarbeidernes rapporter til MI 5 i 1942 framfor notater og intervjuer som stammer fra 1980-tallet, 40 år etter at hendelsene fant sted.

Vi har hentet våre data fra fem hovedkilder. Den første kilden er allerede nevnt. Det dreier seg om den omfattende historisk-faglige litteraturen om andre verdenskrig og relevante biografier fra de personene som deltok i krigen. To bøker står her sentralt. Den først er SOEs uoffisielle historie, skrevet av William Mackenzie i perioden 1946–1948. *The Secret History of S.O.E.* ble først utgitt i 2000 (Mackenzie, 2000). Den andre er Ian Herringtons doktorgrad ved De Mountford University fra 2004 om SOE i Norge, utgitt som bok i 2019 (Herrington, 2019). Her finnes det både interessant bakgrunnsinformasjon og relevante detaljer for vår historie om Cheese.

Norges Hjemmefrontmuseum (NHM) har stilt sitt SOE-arkiv til vår disposisjon. Det er digitalisert og inneholder dokumenter og telegrammer fra blant annet operasjonene *Cheese*, *Swan*, *Thrush*, *Carhampton* og *Swan-red*. I tillegg finnes det er rekke dokumenter om og fra de sentrale personene i Cheese. Oberst Wilsons upubliserte manuskript fra krigens dager finnes også i NHM.

Den tredje viktige kilden er The National Archives i Kew utenfor London. Vi har i dag tilgang til alle dokumentene om SOE i Skandinavia som finnes i The National Archives. Materialet er digitalisert og inneholder materiale fra Cheese, Carhampton og andre relevante operasjoner. I tillegg finnes det viktige politiske dokumenter om forholdet mellom SOE og Forsvarets Overkommando.

Riksarkivet i Oslo har samlet store mengder av historisk arkivmateriale. For vår del har vi besøkt Riksarkivet for å gjennomgå viktige dokumenter fra landssvikoppjøret etter krigen. Her har vi hentet stoff fra noen få utvalgte NS-medlemmer i Flekkefjord og de norske Abwehr- og Gestapo-agentene som var mest aktive i Flekkefjordsdistriktet.

Den femte hovedkilden vår er Gunvald Tomstads samling av dokumenter og fotografier fra krigen. Dette er en privat samling som familien har stilt til disposisjon for arbeidet med Cheese. Samlingen inneholder digitaliserte utgaver av *Kongsposten* og mange personlige brev. I tillegg finnes det en rekke dokumenter om Tomstads medlemskap i Nasjonal Samling.

Debatten om Cheese

Det har gjentatte ganger de siste tiårene dukket opp diskusjoner om Cheese i avisene på Sørlandet. Debatten har særlig vært knyttet til Gunvald Tomstads arbeid under krigen, men det har også vært innlegg om Odd Starheims ledelse av Carhampton-operasjonene og kapringen av kystruteskipet *Galtesund*. Vi har registrert flere debattbølger, hvor særlig diskusjonen på slutten av 1980-tallet og debatten i 2016 står sentralt. Hver gang det utgis bøker eller artikler om motstandskampen på Sørlandet, blir det debatt i lokalavisene.

Et særlig viktig tema for diskusjonen i 2016 var motstandsgruppen Cheese sin aktivitet generelt, og Gunvald Tomstads innsats mer spesielt. Dette var allerede et tema i 1988 da *Fædrelandsvennen* publiserte et intervju som Kristen Taraldsens hadde gjort med Ragnar Ulstein under overskrifta «Gunvald Tomstad en historisk bløff» (Taraldsen, 1988).

Bakgrunnen for debatten i 2016 var en utstilling i regi av Stiftelsen Arkivet og en kritikk av denne fra journalist Kristen Taraldsen og forfatter Magne Haugland. I et større innlegg hevder forfatterne at Arkivet «Bløffer om lokal krigshistorie» (Andreassen et al., 2016). Med det startet en større debatt i sørlandsavisene om Cheese og Tomstads rolle i organisasjonen.

Deres debattinnlegg ble av mange oppfattet som tendensiøse, og de fikk mange tilsvær i avisene. Sentrale bidrag i debatten var innleggene fra Hanne Sophie Greve (Greve, 2016) og Tor Fr. Rasmussen (Rasmussen, 2016). Dette førte umiddelbart til skarpe svar fra Taraldsen og Haugland (Haugland, 2016; Haugland & Taraldsen, 2016).

En slik diskusjon om okkupasjonen er på mange måter en naturlig del av den offentlige debatt og den vitenskapelige prosess. Ny informasjon og alternative perspektiver bringer fram nye relevante data og synspunkter på krigsinnsatsen. Ikke minst blir dette aktualisert når tidligere klassifisert materiale blir tilgjengelig for forskning. I tillegg gjør økende digitalisering av kildematerialet det mulig å få en samlet oversikt over kunnskapsgrunnlaget.

Dette er ikke noe fortsettelse av den offentlige debatten fra 2016, det er verken noen ekstraomganger eller oppfordring til omkamp. Det er likevel klart at debatten har virket inn på arbeidet vårt. Det er utenkelig å

skulle drive omfattende undersøkelser i norske og utenlandske arkiver om Cheese, uten at de temaer som har vært framme i debatten er en del av bakgrunnen.

Vi oppfatter det slik at vi har skaffet nye faglige svar på flere av de spørsmålene som ble reist i debatten. Det er vårt håp at disse svarene kan bidra til rydde opp i misforståelser og skape en plattform for en felles forståelse av rollen til Cheese i motstandskampen i Flekkefjord-distriktet og på Sørlandet. Det vil nok fremdeles være ulike oppfatninger og synspunkter på rollene til Odd Starheim og Gunvald Tomstad. Noe av denne uenigheten er til å leve med. Ja, den kan til og med være fruktbar for dialogen om Cheese. Det vi søker å unngå, er en uverdigg diskusjon om dem som ofret liv og helse i kampen mot nazismen og den tyske okkupasjonen. Vi er nødt til å basere diskusjonen på dokumenterte opplysninger, og ikke på rykter og fantasifulle vandrehistorier. Dette fortjener både Cheese-medarbeiderne og deres etterkommere.

Cheese – en del av SOE

Initiativtaker til Special Operations Executive (SOE) var den nylig utnevnte statsministeren i Storbritannia, Winston Churchill. SOE, som var hans hjertebarn, hadde hovedkontor i Baker Street i London. Seksjon D i Special Intelligence Service (SIS) utgjorde hovedkjernen i den nye organisasjonen, sammen med M I (R).

Opprettelsen av SOE var Churchills reaksjon på nederlaget i Frankrike. Målsetningen til SOE var å drive militær og økonomisk sabotasje mot de tyske interessene i de okkuperte landene. I det vedtatte charteret heter det at SOE skal «koordinere alle handlinger, i form av undergraving og sabotasje, mot fienden i utlandet» (UK Government, SOE-Charter, egen overs.).

Cheese var en SOE-operasjon. Den besto av norske soldater som sto under britisk kommando. SOEs målsetning var å svekke Hitler ved nålestikk-operasjoner i det tysk-okkuperte og kontrollerte Europa. Vinteren 1941 hadde SOE ennå ikke funnet sin endelige form. Cheese rapporterte både til SOE, SIS og til Naval Intelligence Division, NID, marinens etterretningsorganisasjon. I 1941 var etterretning viktigere enn sabotasje.

Dette endret seg i 1942, og dette avspeiler seg tydelig i aktiviteten til Cheese og rapportenes temaer og innhold.

Starheim padlet i land fra en ubåt 1. januar 1941, og bygget opp Cheese i samarbeid med Johannes Seland, Tor Njaa og Ola Eide. Han skulle etablere en tovegs radiokontakt mellom Norge og Storbritannia og starte oppbygginga av den militære motstanden i Norge. Senderen ble plassert hos Gunvald Tomstad på Helle ved Flekkefjord.

Det ble bygget opp et nettverk av agenter: Magne Gausdal i Arendal, Viggo Axelssen i Kristiansand og Kjell Søyland i Stavanger. Den sentrale kureren var Kåre Austad. Etter flukten i mai 1942 tok Erling Moi fra Kvinesdal over denne oppgaven. Det var mange anonyme kurerer ved jernbanen og bilrutene. Sofie Rørvik brakte meldingene fra Flekkefjord til Helle.

I tillegg til Starheim behersket Austad, Tomstad og etter hvert også Andreas Lone og Thoralf Johansen kodenøkkelen. Telegrafistene var, i tillegg til Starheim, Lone og Oddvar Veraas, som drev den senderen som hadde kallenavnet Cheese A i Kvinesdal sammen med Asbjørn Fjeld. Innimellom sendte også Tomstad fra Cheese II-senderen på Helle.

Sola og Forus flyplasser

Sola flyplass åpnet i 1937, og var en moderne flyplass med fast dekke. Det var Norges første sivile flyplass. Tyskerne angrep flyplassen 9. april 1940 med fallskjermssoldater, og tok kontroll over Stavanger samme dag. Sola flyplass ble utvidet betydelig under krigen og var strategisk viktig for den tyske kontrollen over norskekysten.

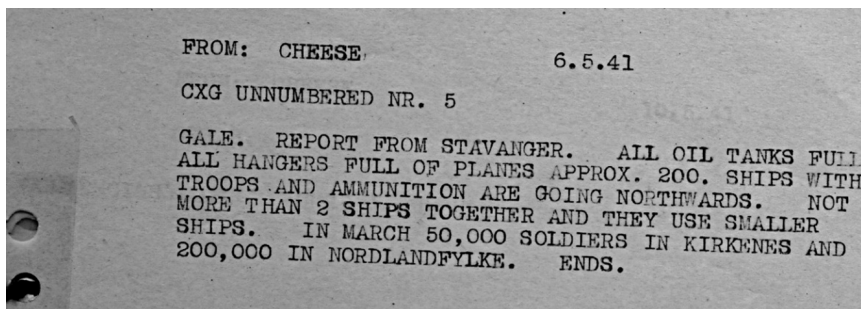
Cheese hadde allerede i januar 1941 bygget ut sitt nettverk til Stavanger. Dette besto av etterretningsagenter og kurerer på jernbanen fra Stavanger til Flekkefjord. Starheim brukte sin fetter, Kjell Søyland, som den sentrale agenten i distriktet. Han var havnespion i Stavanger. I tillegg hadde Starheim kontakt med advokat Leiv Lea og nettverket hans. Hovedoppgaven til Søyland var å kartlegge skipstrafikken langs kysten, festningsanleggene i Stavanger-området og utbyggingen av Sola flyplass. Meldingene ble regelmessig hentet av en kurer og brakt til Helle. Kureren var vanligvis en ansatt ved NSB på Stavanger–Flekkefjord-banen.

Dersom det hastet å få meldingene fram til Helle, tok kona hans, Lykke Søyland, på seg oppgaven. Familieforbindelsen med Flekkefjord gjorde dette enklere.

Søylands kontakt med utbyggingen på Sola var med J. B. Endresen, ansatt ved Høyer-Ellefsen, som hadde ansvaret for utbyggingen. Han leverte kart over utbyggingen ved Sola og Forus, som ble sendt videre til England av Cheese. Telegrammene fra Helle var relativt kortfattede. For større dokumenter benyttet organisasjonen seg av det nettverket som Korsvig Rasmussen hadde bygget opp i Oslo. Dette var en av de første initiativene til å bygge opp Milorg i hovedstaden. Korsvig Rasmussen var født og oppvokst i Flekkefjord.

Generelt er det mulig å registrere en viss skuffelse i Cheese-gruppen, fordi de sendte mange meldinger over til London, samtidig som de oppfattet at lite skjedde i etterkant (Søyland, 1945). Men dette var neppe tilfelle når det gjaldt informasjonene om fly og hangarer på Sola og Forus flyplasser. Her var det kort vei mellom informasjon og aksjoner fra britisk side. Det er i alle fall dette bildet som kommer fram når vi studerer telegrammene i mai–juni 1941 når det gjelder bombingene av flyplassene på Sola og Forus.

Den 6. mai 1941 sendte Cheese beskjed til London om at alle oljetankene var fulle, og at hangarene på Sola var fylt med omtrent 200 fly. (Norges Hjemmefrontmuseum, SOE-arkivet, JJT 0717). Dette var en sjanse som britene ikke kunne la gå fra seg, og flyplassene ved Sola og Forus ble øyeblikkelig bombet. Dette ble bekreftet i telegram til Helle 9. mai.

Figur 1. Telegram fra Cheese 6. mai 1941. Hangarene på Sola er fulle av fly.

TO: CHEESE NORWAY 9.5.41

(PENCILLED NO: 15)

YOUR NO.5 OF 6th MAY
EXCELLENT INFORMATION HANGARS AT BOTH AERODROMES
STAVANGER BOMBED. ASCERTAIN AND TELEGRAPH RESULTS
DO NOT EXAGGERATE YOUR REPORT.

Figur 2. Rask tilbakemelding og skryt fra London 9. mai 1941.

«Ikke overdriv», var rådet Cheese fikk da de skulle rapportere fra skadene på flyplassene. Det gjorde de heller ikke. I to telegrammer fra den 12. mai rapporterer Cheese fra skadene. De var relativt beskjedne på Forus, men betydelig alvorligere på Sola (NMH, SOE-arkivet, JJT 0715). Her ble både hangarer og fly ødelagt, og ti tyskere drept. Kommandanten gråt da han så resultatet (Søyland, 1945).

FROM: CHEESE 12.5.41

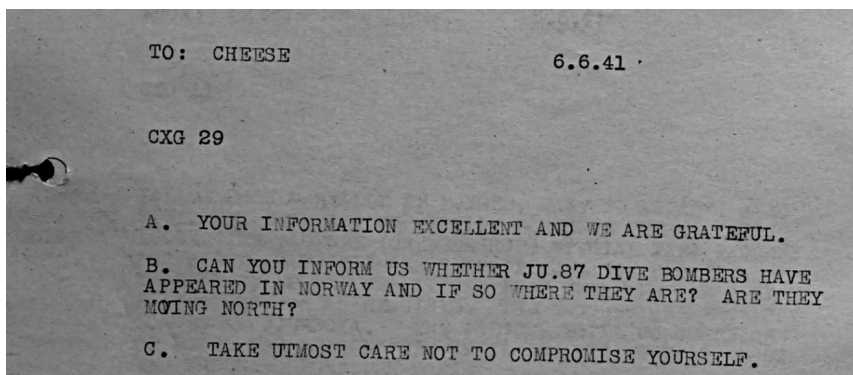
CXG 11
GALE ELEVEN

SOLA TWO BARRACKS DESTROYED AND TWO DAMAGED OFF
INCENDIARY BOMBS. ONE HANGAR HEAVILY DAMAGED ONE
BOMB HIT THE GROUND TEN METER FROM AND SMASHED ONE
WALL AND DAMAGED EIGHT ENGINES. ALL THREE HANGARS
FULL APPRXOMATELY HUNDRED. TYPES MOST M S HUNDRED
NINE SOME M S EIGHT SEVEN AND SOME FOUR ENGINES.
TEN GERMANS KILLED. ENDS.

Figur 3. Rapport fra Cheese om ødeleggelsen på flyplassene.

Cheese fulgte opp informasjon om situasjonen på Sola flyplass våren 1941 med ytterligere seks telegrammer. I tre telegrammer fra 22. mai listet informasjonsagenten til Cheese opp hvilke tyske fly som befant seg på Sola. Den 15. mai var det tre M.E. 110, 18 M.E. 109, åtte to-motors Heinkel bombefly og fire tre-motors transportfly. Opplysningene var svært konkrete.

De fleste telegrammene i 1941 gikk fra Helle til London. Men SOE brukte også Cheese til å hente inn informasjon som de hadde behov for, slik som telegrammet 6. juni 1941 indikerer. (NMH, SOE-arkivet, JJT 0657).

Figur 4. SOE er fornøyd med informasjonen og ber Cheese passe godt på seg sjøl.

Denne aktiviteten understreker den strategiske posisjon Cheese hadde i motstandsarbeidet i første halvår 1941. På dette tidspunkt var det bare én annen sender i Norge som var aktiv, SIS-senderen – Skylark B – som sendte fra Trondheim. Dessuten hadde Cheese bygget opp et omfattende spionnett langs kysten fra Oslo til Stavanger. Cheese leverte rapporter, og var i stand til å svare på spørsmål fra SOE. I arkivet foreligger det 11 telegrammer som omhandler flyplassene på Sola og Forus i tidsrommet 6. mai til 11. juni 1941. Åtte av telegrammene ble sendt fra Helle til London, mens tre ble sendt den motsatte veien.

Opptakten til operasjon Barbarossa, angrepet på Sovjetunionen

Situasjonen i Europa våren 1941 var preget av tysk herredømme på kontinentet og sterk militært press på Storbritannia. Hitler hadde klare planer om invasjon av Storbritannia, og britene følte seg presset på tre ulike områder. Tyske bombefly rammet britiske byer, konvoiene i Atlanterhavet ble senket av tyske ubåter og både Island og Grønland var tyske mål som kunne bidra til å ringe inn Storbritannia ytterligere. Tyskland hadde

østflanken fri gjennom ikkeangrepspakten med Sovjetunionen, og USA var ikke militært involvert i krigen.

Det var fremdeles store troppebevegelser i Europa og det var forventet at krigen ville gå inn i en ny fase, avhengig av om Storbritannia klarte å stå imot det omfattende tyske presset. Et av de sentrale spørsmålene var om – og hvor lenge – Molotov-Ribbentrop-avtalen ville holde. Alle disse spørsmålene var viktige for europeiske etterretningsorganisasjoner. I denne situasjonen ble også SOEs agenter i Norge tillagt viktige oppgaver.

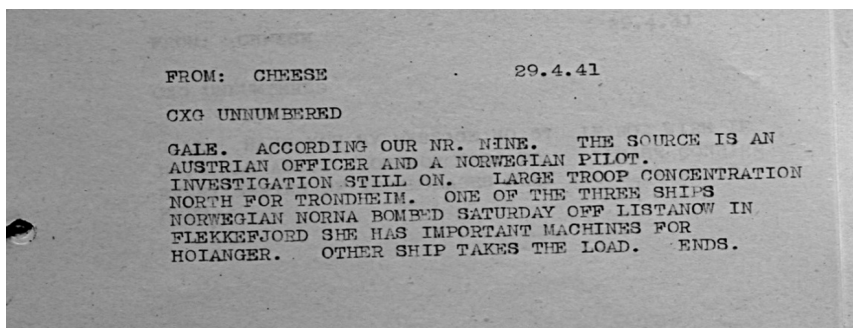
Telegrammene fra Helle våren 1941 tegner et tydelig bilde av den tyske opptrappingen mot angrepet på Sovjetunionen. Omtrent 20 av telegrammene berører på en eller annen måte forberedelsene til operasjon Barbarossa. Tyske tropper beveget seg nordover gjennom Norge og Sverige, og troppetransportskipene dro nordover langs norskekysten. I ettertid kan vi lese forberedelsene som ei åpen bok. Men gjennom kommentarene i telegrammene fra Cheese sin side, ser vi at det også finnes mange andre tolkningsmuligheter for disse troppebevegelsene våren 1941. Vi kjenner fasiten, men det gjorde de ikke i mai 1941.

Det første sporet finner vi i et telegram fra Cheese datert 17. april 1941. Her heter det: «German troop concentration in northern Norway supposed to be against Iceland not Sweden» (NMH, SOE-arkivet, JJT 0737). Dette telegrammet førte til en dialog med London. Dagen etter spurte britene: «What authority have you for saying German troop concentration in northern Norway to be used against Iceland. Is this information reliable?» (NMH, SOE-arkivet, JJT 0735). På dette spørsmålet svarer Cheese den 24. april at «That information is from my contact in Oslo. The source is the same as the information you got about Svolvær before the raid. I have sent my courier to Oslo for information. Ends.» (NMH, SOE-arkivet, JJT 0734).

Samme dag, 24. april, meldte Cheese at flere troppetransportskip hadde dratt nordover fra Bergen. Denne informasjonen stammet fra Kåre Austad, som var sendt til Florø i et annet oppdrag. Dagen etter finner vi tilsvarende informasjon i et nytt unummerert telegram om at tre troppetransportskip hadde reist vestover fra Kristiansand.

Den 29. april kom det ny informasjon om kildene til observasjonen ovenfor. Undersøkelsen viser at kilden er en østerriksk offiser og en norsk

pilot. Samtidig ble det meldt at det var store tyske troppekonsentrasjoner nord for Trondheim (NMH, SOE-arkivet, JJT 0724).

FROM: CHEESE 29.4.41

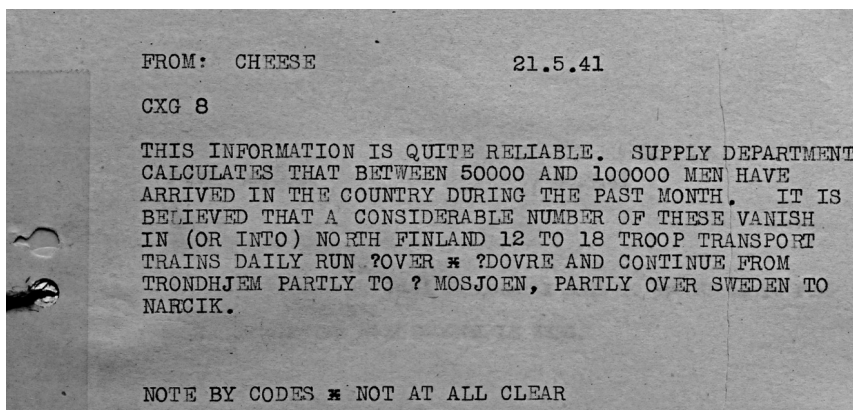
CXG UNNUMBERED

GALE. ACCORDING OUR NR. NINE. THE SOURCE IS AN
AUSTRIAN OFFICER AND A NORWEGIAN PILOT.
INVESTIGATION STILL ON. LARGE TROOP CONCENTRATION
NORTH FOR TRONDHEIM. ONE OF THE THREE SHIPS
NORWEGIAN NORMA BOMBED SATURDAY OFF LISTANOW IN
PLEKKERFJORD SHE HAS IMPORTANT MACHINES FOR
HOIANGER. OTHER SHIP TAKES THE LOAD. ENDS.

Figur 5. Telegram fra Cheese 29. april 1941.

I et annet telegram datert 3. mai meldte Cheese at «6 troop transport ships left Kristiansand first of May supposed to go north. Huge troop transport northwards through Gudbrands valley» (NMH, SOE-arkivet, JJT 0719).

Den 21. mai var det en måned til starten av operasjon Barbarossa, og forflytningen av soldater og utstyr ble trappet opp. Dette melder Cheese i to telegrammer denne dagen. Det ene gjelder troppebevegelser i Finnmark (NMH, SOE-arkivet, JJT 0692). Det andre om betydelige forflytninger nordover til Trondheim, Mosjøen og Narvik. Det er registrert mer enn ti tog daglig over Dovre. Det antas at deres mål er Nord-Finland (NMH, SOE-arkivet, JJT 0694).

FROM: CHEESE 21.5.41

CXG 8

THIS INFORMATION IS QUITE RELIABLE. SUPPLY DEPARTMENT
CALCULATES THAT BETWEEN 50000 AND 100000 MEN HAVE
ARRIVED IN THE COUNTRY DURING THE PAST MONTH. IT IS
BELIEVED THAT A CONSIDERABLE NUMBER OF THESE VANISH
IN (OR INTO) NORTH FINLAND 12 TO 18 TROOP TRANSPORT
TRAINS DAILY RUN ?OVER * ?DOVRE AND CONTINUE FROM
TRONDHJEM PARTLY TO ? MOSJOEN, PARTLY OVER SWEDEN TO
NARCIK.

NOTE BY CODES * NOT AT ALL CLEAR

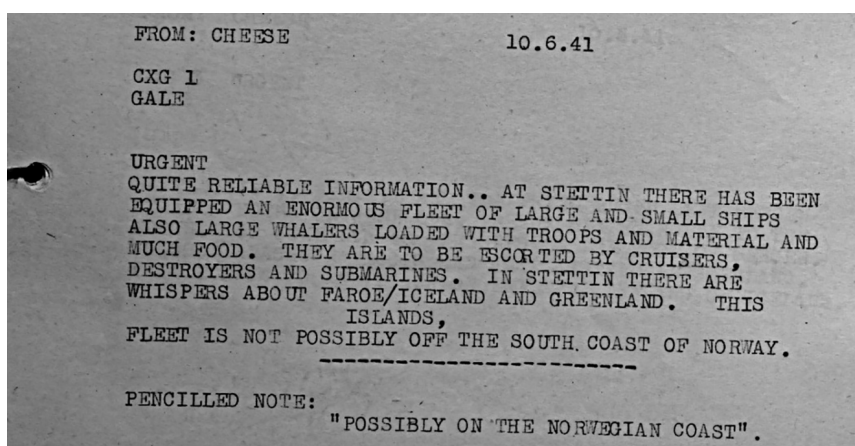
Figur 6. Telegram fra Cheese 21. mai 1941.

Angrepet på Sovjetunionen nærmet seg. Den 1. juni kom den første meldingen om *Tirpitz*, søsterskipet til *Bismarck*. Da fortalte kontaktene i Tyskland at slagskipet befant seg i Danzig. Den 10. juni finner vi denne meldingen i arkivet (NMH, SOE-arkivet, JJT 0653).

Urgent

Quite reliable information. At Stettin there has been equipped an enormous fleet of large and small ships also large whalers loaded with troops and material and much food. They are to be escorted by cruisers, destroyers, and submarines.

In Stettin there are whispers about Faroe/Iceland and Greenland.

Figur 7. Telegram fra Cheese 29. april 1941.

Det kom øyeblikkelig et oppfølgende spørsmål fra London. Hvor stammet informasjonen fra, og når forlot flåten Stettin? Cheese svarte den 11. juni at informasjonen fra Tyskland stammet fra en kaptein i Wilhelmsens rederi. Han forlot Stettin 6. juni, og da var flåten klar til å dra (NMH, SOE-arkivet, JJT 0648 og 0642).

Den 4. juni meldte Cheese fra Oslo at havneområdet var gjort om til en marinebase, og at 25 000 mann de siste to ukene hadde kommet til byen fra Tyskland. Den 18. juni kom det nok en interessant melding fra Cheese: «The German Army have requested the Swedish state railways for 200 trains with approximately 600 coaches for troop transport from Charlottenberg to Haparanda» (NMH, SOE-arkivet, JJT 0638). Dette var en de siste meldingene fra Helle dette første halvåret i 1941.

Gjennom denne studien av arkivene til Cheese-senderen på Helle kan vi følge med i de dramatiske forberedelsene og opptrappingen til Hitlers angrep på Sovjetunionen. Dette fant sted på bred front den 22. juni 1941, også fra Kirkenes i Norge. Samtidig ser vi at Cheese flere ganger i disse 20 telegrammene henviste til rykter om at skipene og soldatene var på veg vestover, til Island og Grønland. Dette illustrer situasjonen i krigshandlingene våren 1941. De allierte forberedte seg på ytterlige angrep fra Tyskland mot Norskehavet og de aktuelle øyene i dette området. Cheese sine antakelser om Island var derfor ikke uten grunnlag.

På den andre siden kan vi heller ikke utelukke at etterretningsagentene i flere tilfeller har vært utsatt for tysk desinformasjon. Ryktene kunne være plantet for å forvirre fienden. Vi ser derfor at britene var raskt ute med kontrollspørsmål når de fikk oppsiktsvekkende og viktige opplysninger. Hvor pålitelige var kildene? Hvem hadde gjort denne observasjonen? Dette viser styrken ved å ha sendere og personell som var i stand til å opprettholde to-vegs kommunikasjon.

Det er grunn til å tro at de tre etterretningsorganisasjonene SIS, NID og SOE ikke uten videre kjøpte ideen om at troppekonsentrasjonene i Nord-Norge og bevegelsen av store troppstyrker gjennom Sverige var rettet mot Island. De fikk informasjon fra mange kilder, og hadde tidlig mistanke om at det var en opptrapping mot Sovjet de var vitne til. Det er all grunn til å tro at britene ikke ble overrasket da de tyske armeene beveget seg østover.

Våpenslipp og gerilja

SOE hadde i 1941 fått sitt første brohode i Norge. Cheese-organisasjonen hadde gjennom sin etterretningsvirksomhet dokumentert sin kompetanse og effektivitet. Nettverket var intakt, sjøl om senderen på Helle ikke sto i dialog med London høsten 1941. Da Starheim kom tilbake til Norge tidlig i 1941, var tida inne for å bygge ut geriljagrupper og forberede sabotasje. Vi ser at Cheese-navnet på dette tidspunkt også hadde fått et nytt innhold. Det var ikke bare dekknavnet til Odd Starheim og navnet på senderne til SOE-operasjonen, men også en betegnelse på selve

organisasjonen og området den opererte i, «The Cheese-area». Dette omfattet strekningen fra Sør-Rogaland til Vest-Telemark.

SOEs generelle strategi var å bygge opp egne sabotasjegrupper og geriljastyrker i det okkuperte Europa, ved siden av det som måtte finnes av nasjonale militære motstandsgrupper. Slik var det også i Norge. I 1942 var tida inne til å virkeliggjøre denne strategien, og Cheese var SOEs redskap for dette på Sørlandet.

SOE hadde både en kortsiktig og en mer langsiktig strategi. På kort sikt skulle tyskerne svekkes ved økonomisk og militær sabotasje. På lengre sikt skulle en bygge opp avdelinger som kunne bistå de allierte styrkene ved en mulig invasjon i de aktuelle landene.

Milorg nøyde seg lenge med å bygge opp sovende styrker som skulle settes inn først ved en alliert invasjon i Norge. SOEs linje i de første åra var å utvikle sjølstendige grupper som ikke hadde kontakt med den spirende nasjonale militære motstandskampen.

Denne parallelle oppbygningen førte til både strategiske og mer praktiske motsetninger mellom SOE og de nasjonale politiske og militære myndigheter. Det var ikke gitt at britene og Norge hadde sammenfallende interesser i de aktuelle spørsmålene som motstandskampen sto ovenfor.

Vi ser også at det finnes spenningsforhold når det gjelder organisering av motstandskampen, og tempoet i oppbyggingen av motstandsgruppene. Samtidig er det viktig å understreke, som også Walborg Dahl Grasmo gjør i sin hovedoppgave om den militære motstanden på Sørlandet, det var også et utstrakt og godt samarbeid mellom Cheese og Milorg i Agderfylkene (Grasmo, 1972).

Dette samarbeidet ble styrket under krigens gang. De to organisasjonene trengte hverandre, og fly-droppene tilførte motstandsbevegelsen nødvendige materielle ressurser.

I løpet av oktober 1941 ble det besluttet at Starheim skulle reise fra London og tilbake til Cheese-området sammen med Andreas Fasting. Hjemreisa skulle foretas med fly, og Fasting skulle være våpeninstruktør på Sørlandet. Fasting skulle trene soldatene i bruk av eksplosiver og håndtering av mindre skytevåpen. Våpnene skulle bringes over med båt i begynnelsen av februar. Dessuten var det hans oppgave å finne mulige

dropp-plasser for våpen og utstyr fra fly. Området skulle dekke begge Agder-fylkene.

Fallskjermdroppet fant sted seint på kvelden 2. januar 1942, vest for Sirdalsvannet. Odd Starheim og Andreas Fasting ble med dette de første flybårne SOE-agentene som landet i Norge. Den dramatiske landingen er godt beskrevet av Eleiv Odde Hauge i *Mannen som stjal Galtesund* (Hauge, 1955, s. 124–132).

Den militære oppbygginga og sabotasjevirksomheten ble langt mer omfattende i 1942 enn i 1941. Dette fikk konsekvenser for organiseringen av Cheese. Personer fra Milorg i Flekkefjord, som Toralf Johansen og Sverre Sand, ble trukket nærmere organisasjonen. En trengte våpeninstruktører og nye telegrafister. Noen av disse kunne en skaffe lokalt, mens andre måtte hentes inn fra Storbritannia.

Det var på forhånd bestemt at Starheim bare skulle være en måneds tid i Norge. Hans oppgave var å få gjenreist Cheese-organisasjonen, og deretter returnere til Storbritannia. Den opprinnelige planen var at fiskeskuta *Olav*, lastet med våpen, ammunisjon, bensin og annet utstyr, skulle forlate Shetland den 31. januar med Blystad som kaptein. Blystad var en erfaren kaptein som gjennomførte mange turer over Nordsjøen med *Olav*. Sammen med Blystad var også Tor Hugo van der Hagen og Fredrik Aaros. Aaros skulle betjene Cheese-senderne på Helle, og van der Hagen skulle fungere som våpeninstruktør på Sørlandet. Det var meningen at lasten skulle losses i nærheten av Flekkefjord, og Starheim skulle være med *Olav* tilbake over Nordsjøen. Det ble ikke noe av denne overfarten, den ble stoppet av pakkis utenfor kysten og dårlig vær i Nordsjøen, og *Olav* måtte gjøre en dramatisk vendereis. Skuta ble beskyttet av tyske fly og var sterkt skadet da den kom tilbake til Shetland (SOE, Weekly report 11.2.42).

Cockerel- og Cheese-flydropp i Bykle

Oppbygginga av den militære motstanden på Sørlandet fikk et tilbakeslag da *Olav* måtte gjøre vendereis i februar. Store mengder våpen og ammunisjon skulle ha blitt tilført motstandsgruppene i Aust- og Vest-Agder. Men dette skjedde ikke.

SOE hadde gitt opp å bruke fiskeskøyter til denne virksomheten så langt øst. Ubåter var fortsatt en mulighet, men vi ser at en i økende grad tok i bruk fly til å droppe både våpen og folk over Sør-Norge. Dette kunne gjøres når det var mørkt, og det ble også lettere etter hvert som Tyskland var svekket militært, både i lufta og til vanns. Tre relevante operasjoner skal presenteres her: De to flydroppene «Cockerel» og «Cheese I/II» over henholdsvis Herefoss og Bykle, samt ubåten *Minerve* som landet folk og utstyr i Tele, vest for Flekkefjord. Den operasjonen hadde kodenavn «Swan».

Dialogen mellom Cheese og London om fly-dropp i distriktet startet i midten av april. Fram til 1. mai ble det daglig sendt eller mottatt meldinger om forberedelsene til operasjonene. Både London og Cheese brukte alle tre senderne. Cheese 2 på Helle og Cheese A på Kvinesheia var mest aktive. I siste halvdel av april var også senderen i Grimstad på lufta, da med Andreas Lone som operatør.

Målsetningen fra SOE er formulert i deres ukentlige rapporter. Her leser vi:

Vi gjør alt for å holde løftet om å gi organisasjonen vår i Flekkefjord-området materiale. Den nåværende planen er å slippe containere med våpen i Nord, to trådløse sett med en W/T-operatør og en instruktør i Sør, og noe senere, å lande våpen i nabolaget til Tellevik. Man håper videre å droppe en W/T-operatør og tre andre medarbeidere i Telemark-området tidlig i mai. (SOE, Weekly report 22.4.42, egen overs.)

«Nord» betyr her Bykle i Setesdal, og med «Sør» menes Herefoss i Aust-Agder. Den 11. april fikk Cheese melding om at det første droppet ville finne sted på dropp-punkt 10 før 15. mai. Dropp-stedene var valgt ut av Andreas Fasting, og dette stedet var i nærheten av Bykle. Dialogen dreide seg både om tidspunkt og hvordan stedet skulle merkes. Cheese foreslo natta mellom 2. og 3. mai, fordi det var vanskelig for mottakelseskomiteen å tilbringe flere netter innpå heia. Samtidig meldte SOE at de forberedte dropp av to folk på dropp-punkt 11 i Aust-Agder. Her ble natta mellom 2. og 3. mai nevnt heilt eksplisitt.

Men slik gikk det ikke. Begge droppene fant sted omtrent samtidig, den 28. og 29. april. Ingen av dem var spesielt vellykkede. Dette skyldtes

delvis navigasjonsproblemer over Herefoss. Flyet over Aust-Agder kom for høyt og ut av kurs, og de to våpeninstruktørene Tor Hugo van der Hagen og Erling Jensen kom fra hverandre under uthoppet like i nærheten av Herefoss. Det var ingen som tok imot kontainerne i Setesdal. Cheese-organisasjonen var ikke forberedt på at droppet skulle komme så snart. Dette medførte store problemer med å lokalisere utstyret ved begge droppområdene. Resultatet ble likevel at betydelige våpenleveranser ble tilført motstandsbevegelsen på Sørlandet.

SWAN

Etter de dramatiske hendelsene omkring 1. mai 1942, var situasjonen for Cheese blitt vesentlig forandret sommeren 1942. Odd Starheim og Andreas Fasting dro tilbake til Storbritannia med *Galtesund*. Johannes Seland og Kåre Austad ble tvunget til å flykte, og kom seg over grensa til Sverige i løpet av mai. Tor Njaa ble fengslet, og ble etter hvert overført fra Gestapos hovedkvarter i Statsarkivet i Kristiansand til Møllergata 19.

Det er i denne situasjonen Swan-operasjonen ble iverksatt. En hadde prøvd å styrke Cheese både med våpen, utstyr og personell siden Starheim kom tilbake i januar. *Olav* hadde mislykkes, men nå skulle planen iverksettes ved bruk av ubåt. Den franske ubåten *Minerve* skulle frakte personer og utstyr til Tele den 16. august 1942 (NMH, SOE arkivet, SWAN, Boks 24).

Ubåten med operasjon Swan landet om morgenen 16. august like ved Tele. Fasting og Braastad rodde i land med utstyret i en gummibåt. Gummibåten returnerte til ubåten, mens våpen og utstyr ble gjemt i området (NMH, SOE arkivet, FO IV, Boks 110). Andreas Fasting var operasjonens organisator, og den som hadde ansvaret for kontakt med den eksisterende hjemmefront. Hans oppgave var å trene våpeninstruktører i Aust-Agder. Han ble gitt dekknavnet Odd Pettersen. Gunnar Braastad var Swans telegrafist, og skulle operere senderen i kristiansandsområdet. Han ble gitt dekknavnet Sverre Gundersen.

Cheese-organisasjonen og dens sendere var langt mer lokalt orientert i 1942 enn tilfellet var året før. Ved utgangen av 1942 var fire sendere aktive

i det området som Cheese opererte i. Det ble fremdeles sendt meldinger til London om skipstrafikken langs kysten og om den militære situasjonen i Sør-Norge. Men hovedtyngden av telegrammer var knyttet til den militære oppbygginga av motstandskampen i Norge. Etterretningen ble konsentrert omkring lokale militæranlegg, flyplassutbygging og strategiske bedrifter på Sørlandet. Sentralt her sto Knaben gruver i Kvinesdal og Titania gruver i Sokndal. Sabotasje av disse virksomhetene ble diskutert og planlagt.

I interne SO-notater fra 20. og 22. oktober 1942 kan vi lese at SOE ville utvide W/T-kapasiteten på Sørlandet. De ville knytte senderne tettere opp til oppbyggingen av geriljanettverk i distriktet. Det ble bestemt å allokere interne kodenavn for tre W/T-operatører i Cheese-området: Gunvald Tomstad som TOMTIT, Ola Eide som OWL og Sverre Nesbu som NIGHTINGALE (National Archives SOE, HS2 151 Norway, s. 107–110). Denne planen ble ikke iverksatt. Eide hadde allerede flyktet til Storbritannia, og Tomstad fulgte etter våren 1943.

Men andre planer ble realisert for å styrke motstandsbevegelsen i distriktet. Her vil vi ganske kort nevnte noen av dem som hadde betydning for Cheese og SOE. «Thrush», med Norman Gabrielsen og Birger Johannes Fjelstad, ble sluppet ut over Bykle 25. november 1942. Senderen var aktiv en kort periode fra begynnelsen av desember til midt av januar. Den var aktiv under Carhampton-forberedelsene, men ble avslørt under opprullinga av Laudal-organisasjonen ved årsskiftet 1942–43. SOE-agentene gravde ned senderen, og flyktet til Sverige.

I forlengelsen av Carhampton-operasjonen overtok Fredrik Aaros senderen deres, og drev denne i Kvås sammen med Tor Hugo van der Hagen under kodenavn «Swan Red». Senderen var knyttet til et lokalt nettverk, og sendte blant annet opplysninger til London om Knaben gruver. Den var aktiv fra 20. mars til 10. august. Senderen ble avslørt under dramatiske omstendigheter. Aaros tok sitt eget liv, og van der Hagen flyktet (Haugland, 2019).

Vi vil også nevne «Sandpiper» og «Sanderling», med hovedbase i Åseral og Mykland. Senderne var aktive fra desember 1943. Hovedoppgaven ble etter hvert å hindre sabotasje ved tysk kapitulasjon. For oss er det mest interessant at Kåre Austad var med på Sanderling, som ble

droppet over Åseral i oktober 1944. De fikk store problemer på grunn av Gestapos opprullinger.

Avslutningsvis vil vi også trekke fram «Vestige IV» som opererte i Dalane. Alf Aakre, Kaspar Idland og Kjell Endresen ble satt i land i Vatlandsvik ved Sokndal 5. mars 1944. De gjennomførte aksjoner i Bjerkreim, Eigersund og Flekkefjord fram til krigens slutt. De hadde erfaringer fra både Vemork og Carhampton-operasjonene. Rolf Smith-Sunde og Sverre Sand fra Cheese i Flekkefjord lå i dekning i deres hovedkvarter i Mysinghåla sommeren og høsten 1944.

Fra 1942 skiftet Cheese fokus fra etterretning til oppbygging av den militære motstandskampen i landsdelen. Sentralt her sto flydropp av våpen og materiell, organisering av geriljagrupper og våpenopplæring av soldatene. Dette arbeidet ble gjennomført i samarbeid med Milorg, men førte også til spenninger mellom Cheese og deler av Laudals organisasjon (Grasmo, 1972). Konflikten gjaldt særlig kontrollen over senderne. Cheese var en SOE-organisasjon, som ikke uten videre gav fra seg denne kontrollen. I løpet av 1942 bedret forholdet seg. Dette skyldes mange faktorer, ikke minst at forholdet mellom SOE og Forsvarets overkommando ble avklart på et overordnet nivå i London (Herrington, 2004). Laudal fikk disponere Swan-senderen i Kristiansand.

Gunvald Tomstads dobbeltspill som SOE-agent og lagfører i NS

Blant de mest spektakulære elementene i Cheese-organisasjonens virksomhet under krigen var Gunvald Tomstads dobbeltspill som britisk etterretningsagent knyttet til SOE og SIS, samtidig som han var lagfører for NS i Flekkefjord og medlem i Hirden. Denne historien er presentert i aviser, ukeblader og bøker; i radio, fjernsyn og på film. Per Hansson kalte dette for *Det største spillet* i sin bok som dramatiserer begivenhetene på Helle i 1941 og 1942 (Hansson, 1965/1986).

Tyskerne ble fort klar over at det var en radiosender i aktivitet i Flekkefjord-området, og prøvde å peile den inn. Peilerne ble etter hvert nærgående, og var svært aktive i dalen opp mot Helle. For å beskytte senderen klekket Starheim og Tomstad ut en grensesprengende plan:

Tomstad skulle tilnærme seg Nasjonal Samling og melde seg inn dersom det ble nødvendig. Denne dekkoperasjonen ble virkelig «*det største spillet*».

Dobbeltspillernes utfordringer

Det er vanskelig å finne den riktige betegnelsen for den rollen Gunvald Tomstad spilte fra våren 1941 til januar 1943. Mange har brukt begrepet *dobbeltagent*, men det er neppe dekkende. Han var på ingen måte tysk «agent», for han ga dem ingen motytelser. Han sto verken på lønningslistene til Gestapo eller Abwehr. Han meldte seg inn i NS for å beskytte senderen på Helle, og NS-medlemskapet fungerte som skalkeskjul for etterretningsvirksomhet på vegne at de britiske organisasjonene SOE og SIS. Her har vi kalt rollen for et *dobbeltspill*, sjøl om dette kanskje heller ikke er heilt dekkende for aktivitetene til Tomstad. Men av mangel på noe bedre, velger vi denne betegnelsen.

Generelt sett står dobbeltspillerne overfor flere store utfordringer, og i dette tilfellet var de betydelige. Tomstad skulle ikke tilnærme seg NS av økonomiske eller taktiske grunner, men av ideologiske. Han tjente ikke to herrer i det skjulte. NS-medlemskapet var nemlig kjent for alle, og han ble en offentlig kjent nazist. Tomstad måtte dermed overbevise sine nye «venner» om at han var en klar tilhenger av *den nye tid*, og han måtte spille så godt at også tyskerne – særlig Gestapo – ikke hadde noen grunn til å tvile. Et lite feiltrinn kunne være nok til å felle han. Dette satte Tomstad i et uløselig dilemma. Jo bedre han spilte rollen som nazist, jo djupe måtte han stå inne for organisasjonens ideologiske plattform.

Samtidig måtte han overbevise sine medarbeidere innen Cheese-organisasjonen om at NS-medlemskapet bare var et spill og at han fortsatt sto inne for det patriotiske prosjektet om å bekjempe NS og den tyske okkupasjonen. Dette er generelt sett dobbeltspillernes dilemma. De står i fare for å miste legitimiteten i begge leirer. Det var også problematisk at ikke hjemmefronten lokalt var informert. Da lederen for Milorg i Flekkefjord, Thoralf Johansen, første gang møtte Gunvald Tomstad i hirduniform hos Tor Njaa, trakk han pistol!

Innmeldelsen i Nasjonal Samling

Tilnærmingen startet allerede tidlig på våren 1941 gjennom Tomstads kontakt med urmaker Ole Damman. Denne gradvise tilnærmingen var nødvendig, fordi en for rask omvendelse ville virke mistenkelig. Tomstad brukte vennskapet og de felles interessene med Damman som springbrett i denne prosessen.

Tomstad ble formelt medlem av NS 10. august 1941. Dette framgår av hans innmeldingsskjema (Gunvald Tomstads arkiv, NS-medlemskapet). I de offisielle papirene står 15. januar 1942. Dette er datoen for den sentrale godkjenning og registrering i Oslo. Medlemsnummeret var 43492.

I den offentlige diskusjonen er det blitt stilt flere spørsmål ved denne prosessen, blant annet om hvem som fattet beslutningen om NS-medlemskapet. Det kan oppfattes som provoserende fordi det stiller spørsmåltegn ved legitimiteten til beslutningen, og det spiller opp til en underskog av mistenkeliggjøring av motivene bak innmeldelsen.

Men hvis vi legger til side denne insinuasjonen, er problemstillingen interessant nok. Hvordan ble beslutninger om slike taktiske spørsmål fattet av en hjemmefront under tysk okkupasjon? Det var verken tid eller muligheter til å gjennomføre noen grundige analyser av spørsmålet med oppdragsgiverne i London. Avgjørelsen måtte tas der og da; av dem som hadde myndighet til dette. Denne personen var Odd Starheim. Som SOE-agent i Norge i 1941 hadde han ganske vide fullmakter.

Det går ikke fram av de tilgjengelige dokumentene hvem som unnfanget denne innovative og ekstremt farlige strategien. Men det framgår tydelig hvem som bestemte. I Starheims rapport til SOE og SIS, datert 28. mars 1942, skriver han at han ga Tomstad ordre om innmelding i NS, (NMH, SOE-arkivet, FO IV, DSC 2656):

Spionen som min venn kjente hadde, før jeg forlot landet, prøvd å overtale han til å bli med i Nazi-partiet. Jeg har gitt han ordre til å bli med i partiet dersom det var nødvendig.

I et brev fra professor Tronstad, datert 5. mai 1943, søker Tronstad audiens for Gunvald Tomstad hos kong Haakon. Her skriver den sentrale lederen i kompani Linge (NMH, SOE-arkivet, FO IV, DSC 2553):

Etter henstilling fra lt. Stenvold gikk G.T. inn i NS i 1941. Var i kontakt med fremtredende NS-folk og Gestapo-folk på Sørlandet.

Fra Justis- og politidepartementet kan vi i en erklæring fra 24. mai 1943, undertegnet i London av justisminister Terje Wold, lese følgende (Gunvald Tomstads arkiv, NS-medlemskapet):

ERKLÆRING Det bekreftes herved at Justisdepartementet er bekjent med at herr GUNVALD TOMSTAD, født 2/8-1918, har vært medlem i NS i Norge etter 9. april 1940, etter anmodning av norske organisasjoner, og at han på grunnlag herav har utført et utmerket arbeid. Medlemskapet i NS skal således på ingen måte komme ham til skade.

Professor Tronstad hadde ikke bare søkt om audiens for Gunvald Tomstad hos kong Haakon. Han var også klar over at dobbeltspillet kunne koste Tomstad dyrt etter krigen dersom legitimiteten til NS-medlemskapet kunne trekkes i tvil. Han hadde derfor overlevert Kongen et kort dokument som beskrev Tomstads krigsinnsats. I et brev fra kong Haakons kabinettsekretær, datert 24. oktober 1946, heter det (Gunvald Tomstads arkiv, NS-medlemskapet):

Vedlagte dokument, undertegnet av professor Tronstad, har vært i H. M. Kongens besiddelse, og for det tilfelle at De eventuelt skulle ha noen ubehageligheter på grunn av Deres medlemskap i N.S. har Hans Majestet pålagt meg å oversende Dem nevnte dokument.

I selve dokumentet fra Tronstad kan vi lese om Tomstads rolle som organisator av etterretningstjenesten på Sørlandet, om *Galtesund* og *Bismarck* og kontakten med tyskerne gjennom NS-medlemskapet (Gunvald Tomstads arkiv, NS-medlemskapet):

Etter henstilling fra løytnant Stenvold meldte G.T. seg inn i N. S. i 1941. Var i kontakt med mange fremtredende NS-folk og Gestapo-folk på Sørlandet.

Han har hatt mange vanskeligheter i sin hjemby fordi han ble medlem av NS. Det var bare hans mor og stefar, samt hans nærmeste forbindelse i organisasjonen som kjente til hvorfor han var medlem i NS.

H. M. Kongens Kabinetssekretær.

Oslo Slott, den 24. oktober 1946.

Herr gårdbruker Gunvald Thomstad,
Helle pr. Flekkefjord.

Man er bekjent med at De etter henstilling fra löytnant Stenvold meldte Dem inn i N.S. i 1941 og under krigen utførte etterretningstjeneste med radioforbindelse til England.

Vedlagte dokument, undertegnet av professor Tronstad, har vært i H.M. Kongens besiddelse, og for det tilfelle at De eventuelt skulle ha noen ubehageligheter på grunn av Deres medlemskap i N.S., har Hans Majestet pålagt meg å oversende Dem nevnte dokument.

Dokumentet bes oppbevart på betryggende måte, og jeg tør likeledes be Dem erkjenne mottagelsen av dette.

Arbeidsgst

V. Bommen

1 bilag

Rek.

Ble spillet drevet for langt?

Skal man lykkes som dobbeltspiller, må man være overbevisende, og man er nødt til å gå langt. Men hva vil *for langt* si? En første naturlige tolkning av dette utsagnet måtte være at det gikk ut over arbeidet i Cheese; at kreftene ble brukt til å organisere NS-virksomheten i Flekkefjord og ikke driften av senderen på Helle. På et tidspunkt ble

denne problemstillinga satt på spissen, da Tomstad ble innkalt til Østfronten. For å hindre dette, laget Tomstad en dramatisk motorsykelulykke hvor han skadet beinet, og ble stridsudyktig. Sendingen fra Helle stoppet i flere uker.

En alternativ tolking er at man bidro til å styrke nazistenes oppslutning i Flekkefjords-distriktet ved å gi NS legitimitet på lokalplanet. Nasjonal Samling hadde store problemer med å rekruttere medlemmer i distriktet, og en ung bonde fra Nes kunne utgjøre en forskjell. Tomstad hadde også fått ansvaret for rekrutteringen i kommunen.

En tredje og mer dramatisk versjon er at man var redd for at dobbeltspilleren var i ferd med å skifte side. Det er riktignok ingenting som tyder på at dette faktisk var tilfelle. På samme tid er det ingen tvil om at Tomstad drev spillet veldig langt. Dette var nødvendig for at dekkoperasjonen skulle lykkes. Både Abwehr og Gestapo hadde sine agenter i distriktet. Derfor var hirduniformen en nødvendighet. Men det skapte reaksjoner også blant nære venner og samarbeidspartnere.

Etter hvert krevde dobbeltspillet mer og mer av Tomstad. I det skriftlige kildematerialet vi kjenner til, er denne utviklingen vi har beskrevet ovenfor problematisert flere steder. Per Hansson beskriver utviklingen av NS-medlemskapet til Tomstad i *Det største spillet*. Boka bygger på omfattende samtaler med Cheese-medarbeidere, og ikke minst på grundige intervjuer med Tomstad sjøl. Ifølge Hansson mente Starheim vinteren 1942 at Tomstad hadde drevet sitt nazi-spill for langt, og han ble bedt om å trappe ned virksomheten. Dette var lettere sagt enn gjort (Hansson, 1965/1986, s. 150).

Av debatten i 2016 kan man lett få inntrykk av at Gunvald Tomstads innsats under krigen er et kontroversielt tema på Sørlandet. Dette er ikke tilfelle, de kritiske røstene er få. De er riktignok høyrøstede, og deres motiver er ikke enkle å avdekke. Debatten er et etterkrigsfenomen og henger først og fremst sammen med reaksjoner på boka og filmen *Det største spillet*, som etter kritikernes oppfatning ikke gir et korrekt bilde av innsatsen til de enkelte Cheese-medarbeiderne. Det er imidlertid ikke mulig å finne spor av denne kritikken i norske og britiske dokumenter under krigen. Tomstads tillit hos SOE ble på ingen måte svekket i løpet av 1942, da han var aktiv i NS. Det motsatte var snarere tilfelle. Dersom

det virkelig var slik at Tomstad hadde drevet spillet for langt, ville det nok blitt tatt tiltak for å plassere han på sidelinja i arbeidet.

I forberedelse til Carhampton-operasjonen spilte Tomstad og Cheese en viktig rolle. De telegrammene som ble sendt til ulike stasjoner på Sørlandet høsten 1942, var adressert til nettopp Tom.

SOE hadde fått et brohode i Flekkefjord gjennom Cheese sin aktivitet i 1941 og 1942. Høsten 1942 utviklet SOE planer om å sette opp geriljagrupper i distriktet. Det skulle sendes nye W/T-sett til området, og gruppene skulle organiseres rundt disse senderne. En av disse hadde kodenavnet TOMTIT, og organisatoren skulle være Gunvald Tomstad (National Archives SOE, HS2 151 Norway Operation Cheese, s. 107–110).

Dette viser at Toms tillit hos SOE ikke var svekket, og heller ikke Kåre Austad – i 1942 – rapporterte om negative forhold knyttet til Tomstads NS-medlemskap. Det er heller ikke spor av «sviktende lojalitet» fra Tomstads side i London-rapportene fra Ola Eide, Johannes Seland, Viggo Axelssen, Andreas Lone, Asbjørn Fjeld eller Oddvar Veraas. Da Milorg på Sørlandet var i kontakt med SOE i 1944 angående sabotasje eller bombing av Fiskaa verk i Kristiansand, var det Tomstad de hadde kontakt med i London (Stø & Hanssen, 2020, s. 304).

Var NS-medlemskapet verd prisen?

Helle-senderen var aktiv i første halvår 1941 og i hele 1942. Få andre sendere i Norge kan vise til en slik historie. Det er all grunn til å tro at Tomstads NS-medlemskap og aktive deltakelse i partiets ulike aktiviteter bidro vesentlig til å lette trykket på Helle-senderen. I den forstand var medlemskapet i NS en riktig taktisk vurdering fra Cheese sin side.

Sett utenfra, og i ettertid, er ikke svaret like klart, særlig siden vi kjenner fasiten. Hadde det ikke vært mulig å finne andre måter å beskytte senderen og folkene rundt den på?

Belastningen under krigen ble større og større for Tomstad. Han levde med senderen og dobbeltspillet gjennom nesten to år. Han ble trukket lenger inn i den nazistiske organisasjonen enn både han og Cheese-organisasjonen hadde sett for seg da de startet dobbeltspillet. Kontaktnettet med Gestapo ble styrket, både i bredde og dybde. Etter hvert som

opprullingen av den organiserte motstanden fant sted, og forhørene ble mer og mer brutale, begynte nettet å snøre seg sammen rundt ham. Gestapo hadde fått tak i dekknavnet hans, Tom. På et tidspunkt ble han trukket inn i jakten på seg sjøl.

Tomstad kom seg over til Sverige og deretter til Storbritannia. Han ble overført fra SOEs treningsleir til den norske regjeringens informasjonskontor, hvor han jobbet sammen med Johannes Seland. Han var en merket mann da han kom tilbake til Norge i 1945. Sammen med svært mange andre var han i praksis krigsinvalid. Han både vant og tapte «det største spillet».

Avslutning

Cheese spilte en viktig rolle som organisator av motstandskampen på Sørlandet, særlig i krigens første år. Senderen på Helle var den første SOE-operasjonen som opprettet to-vegs kontakt mellom Norge og britiske og norske myndigheter i London. I 1941 var det bare to andre SIS-sendere som var aktive i Norge. I januar 1942 var Starheim og Fasting også de første SOE-agentene som ble sluppet i fallskjerm over Norge.

Cheese knyttet kontakt med det som seinere ble Milorg i Oslo. Organisasjonen hadde havnespioner i Stavanger og Kristiansand og nær kontakt med personer i oljeselskapene og på flyplassene. I tillegg hadde organisasjonen et velfungerende kurersystem langs strekningen Oslo–Stavanger, og alle ruter førte fram til Tor Njaa og deretter til Tomstad og Starheim på Helle. Heltene er kjent, men i dette nettverket er det fremdeles mange ukjente navn.

Cheese rapporterte om den sivile og militære skipstrafikken langs kysten, oppbyggingen av tyske militæranlegg, oljeforsyningene i landet og den politiske utviklingen i Norge; i tillegg til de temaer vi har behandlet her: bombingene av Sola flyplass og operasjon Barbarossa.

Fra 1942 skiftet Cheese fokus fra etterretning til oppbygging av den militære motstandskampen i landsdelen. Sentralt her sto flydropp av våpen og materiell, organisering av geriljagrupper og våpenopplæring av soldatene. Planene var omfattende, men ble i vekslende grad satt ut i livet. Det fant sted en omfattende våpeninstruksjon, og våpen ble sendt både

med ubåter og fly-dropp. Men i desember 1942 ble Laudal-organisasjonen rullet opp av Gestapo. Dette rammet også Cheese, og flere av de sentrale personene måtte flykte.

Likevel, Cheese-senderen i Kvinesdal fortsatte sin virksomhet et halvt år til. Tyskerne drev omfattende søkning etter senderne både på Helle og Kvinesheia, men senderne fant de aldri!

Arkivkilder

Gunvald Tomstads arkiv.

Norges Hjemmefrontmuseum, *SOE arkivet*, boks 24 og 25. Mappene til Cheese, Swan, Thrush, Carhampton, Cockerel og Vestige IV.

Riksarkivet, *Landssvikoppgjøret*. Mappene til sentrale NS-medlemmer i Flekkefjord som Harald Sunde, Thore Tjersland og Ole Damman, samt Thorleif Øymoen fra Farsund.

The National Archives, Kew, London, UK. HS 150 og HS 151, Norway, Cheese.

UK-Government. SOE-Charter. London, July 22, 1940.

Referanser

Abrahamsen, O. A. (1987). *Flekkefjord på 1900-tallet. Omstilling og vekst*. Flekkefjord Sparebank.

Andreassen, J., van der Hagen, A., Johansen, E., Nilsen, A. H. L., Starheim, O. K., Starheim, P. & Taraldsen, K. (2016, 8. juni). Bløffer om lokal krigshistorie. *Fædrelandsvennen*.

Grasmo, W. D. (1972). *Den militære motstand i D18 1940–1945*. Universitet i Oslo.

Greve, H. S. (2016, 10. august). Krigshelten Gunvald Tomstad. *Fædrelandsvennen*. <https://www.fvn.no/mening/i/oz456/krigshelten-gunvald-tomstad>

Hansson, P. (1986). *Det største spillet*. Den norske Bokklubben. (Opprinnelig utgitt 1964)

Hauge, E. O. (1955). *Mannen som stjal Galtesund*. J. W. Cappelens forlag.

Haugland, M. (2001). *I natt gjelder det*. Genesis forlag.

Haugland, M. (2016, 22. september). Utstilling til strykkarakter. *Fædrelandsvennen*.

Haugland, M. (2019). *Dø om så det gjelder*. Dokumentforlaget.

Haugland, M. & Taraldsen, K. (2016, 15. august). Tomstad – krigshelt som bløffet. *Agder Flekkefjords Tidende*.

Herrington, I. (2004). *The Special Operations Executive in Norway 1940–1945. Policy and operations in the strategic and political context* [Doktorgradsavhandling]. De Mountfort University, Storbritannia.

- Jensen, E., Ratvik, P. & Ulstein, R. (1948). *Kompani Linge*. Gyldendal Norsk Forlag.
- Mackenzie, W. (2000). *The secret history of S.O.E. The Special Operations Executive 1940–1045*. St. Ermins's Press/Little Brown.
- Rasmussen, T. F. (2016, 16. september). «Sannhetsapostlenes» mangelfulle kildekritikk. *Agder Flekkefjords Tidende*.
- Seland, J. (1947). *Farsunds historie og Farsunds sparebanks 100 års historie: Bd. 3. En by gen bank*. Farsunds Sparebank.
- Seland, J. (1983). *Bygdebok for Nes Herred: Bd 3. Kulturhistorie*. Nes bygdeboknemd.
- Stø, E. & Hanssen, H. S. (2020). *Uten å nøle. Historien om Cheese og senderen på Helle*. Eget forlag.
- Søyland, K. (1945). *Rapport om virksomhet i etterretningstjenesten under krigen*.
- Taraldsen, K. (1988, 21. mai). Gunvald Tomstad en historisk bløff. *Fædrelandsvennen*, s. 3.
- Ulstein, R. (1989). *Etterretningstjenesten i Norge 1940–45: Bd 1. Amatørens tid*. Cappelen Forlag.